Rozdział 4

MIGRACJE OSÓB STARSZYCH – KONCEPTUALIZACJA I OPERACJONALIZACJA

Dorota Kałuża-Kopias

1. Wprowadzenie

Ruch wędrowski (migracje) stanowi przedmiot badań przedstawicieli wielu nauk społecznych, m.in. demografii, polityki społecznej, antropologii, socjologii, ekonomii czy geografii. Połączenie wiedzy specjalistów z różnych obszarów wiedzy daje szeroki wybór metod badawczych. Z uwagi na ścisłe powiązanie demografii i statystyki, analiza ilościowa procesów migracyjnych jest obecnie dobrze rozwinięta. Jednak chcąc wyjaśnić istotę mechanizmów rządzących migracjami, podejście ilościowe łączone jest na ogół z metodami jakościowymi. Dużą zaletą badań jakościowych jest to, iż stosowane w nich miękkie techniki analizy umożliwiają dostosowanie narzędzi badawczych do specyfiki obserwowanej rzeczywistości. Należy zaznaczyć, że wybór metod analizy jest zdeterminowany również przez dostępne źródła danych.

W założeniu, niniejszy rozdział ma być praktycznym przewodnikiem po wybranych metodach analizy, które można wykorzystać badając subpopulację starszych migrantów.

Punkt wyjścia stanowią rozważania na temat podstawowych pojęć, w szczególności pojęcia migracji osób starszych. W kolejnym paragrafie zostały omówione dostępne źródła danych, dotyczące mobilności przestrzennej. W paragrafie trzecim zaprezentowano mierniki ruchu wędrowskiego, które wykorzystuje się do oceny ruchliwości subpopulacji seniorów. W ostatniej części omówiono wybrane modele teoretyczne, wyjaśniające mechanizmy migracji osób starszych. Przedstawiono główne idee i założenia modeli teoretycznych, wykorzystywanych do bardziej zaawansowanych analiz ruchu wędrowskiego seniorów.

2. Podstawowe pojęcia dotyczące migracji i migrantów

Analiza ruchu wędrowskiego w odróżnieniu od takich procesów, jak umieralność i rozrodczość, jest trudniejsza, ponieważ przemieszczenia ludności są zjawiskiem wielowymiarowym i złożonym. Często także brakuje wiarygodnych danych na temat kierunków i skali migracji.

Rozważmy w pierwszej kolejności pojęcie migranta i migracji. Według Lewisa *migrant to osoba przybywająca lub opuszczająca pewne miejsce w inny sposób niż urodzenie lub śmierć* [za: Górny, Kaczmarczyk, 2003].

Przez migrację lub mobilność przestrzenną¹ rozumie się przemieszczenia osób w przestrzeni geograficznej, prowadzące do stałej bądź czasowej, ale długookresowej, zmiany miejsca zamieszkania [Holzer, 2003]. Należy pamiętać, że migracja nie może być w pełni traktowana jako synonim mobilności w szerokim znaczeniu, bowiem jest tylko jednym z jej przejawów [Sokólski, 2004].

Z punktu widzenia niniejszego opracowania najistotniejsze są ruchy migracyjne, wiążące się ze zmianą miejsca zamieszkania (kryterium przestrzenne). Jedną z najważniejszych funkcji tych przemieszczeń są zmiany w przestrzennych rozkładach ludności. Innymi słowy, ruch wędrowny to jeden z procesów demograficznych będący zarówno skutkiem, jak i przyczyną zmian społeczno-ekonomicznych i ludnościowych.

W polskiej statystyce publicznej migracje² są definiowane jako zmiana miejsca stałego zamieszkania, polegająca na przekroczeniu granic administracyjnych państwa, miasta lub gminy w celu osiedlenia się na stałe. Do migracji zalicza się również przemeldowania z pobytu czasowego³ na pobyt stały w danej miejscowości, jeśli poprzednie miejsce pobytu stałego znajdowało się w innym mieście bądź gminie. Migracją natomiast nie jest zmiana adresu w granicach administracyjnych tego samego miasta lub gminy. Przemieszczenia krótkookresowe wynikające z ruchu turystycznego, podobnie jak krótkie wyjazdy służbowe, nie są migracją w tym rozumieniu. Można zatem przyjąć, że migracja oznacza ruch fizyczny ludności w określonym celu, związany z trwałą lub czasową zmianą miejsca zamieszkania.

W literaturze przedmiotu analizą objęte są m.in. migracje pracownicze (w tym sezonowe), powrotne, przesiedlenia, wysiedlenia, ruchy uchodźcze, migracje edukacyjne itd. Termin migracji przypisywany bywa również ruchom wahałowym. Jest to forma migracji polegająca na cyklicznym (z reguły codziennym) dojeździe i powrocie ze szkoły lub pracy. Ta forma migracji nie pociąga za sobą zmiany miejsca zamieszkania oraz nie wywołuje zmian w liczbie i strukturze ludności, zarówno na obszarze odpływu, jak i napływu. Jednak dość często stanowi przygotowanie do migracji definitywnych [Kowaleski, 2000 s. 73].

W zależności od przyjętego kryterium, można wyodrębnić różne rodzaje ruchu wędrownego. Klasyfikując migracje według odległości, na jaką odbywa

¹ Mobilność przestrzenna jest pojęciem szerszym niż pojęcie migracji. Mobilność przestrzenna oznacza zarówno migrację w przestrzeni, jak i cyrkulację. Różnica polega na tym, iż migracja prowadzić może do trwałej zmiany miejsca zamieszkania, natomiast cyrkulacja nie.

² Definicja dotycząca migracji zaczerpnięta z „Rocznika Demograficznego” 2011, s. 336.

³ Pobyt czasowy obejmuje przemieszczenia na okres powyżej 3 miesięcy.

się przemieszczenie, wyróżniamy migracje zewnętrzne i wewnętrzne. Jeśli przyjąć stosowany w Polsce podział administracyjny, w ramach migracji wewnętrznych rozróżnia się przemieszczenia:

- ✓ wewnątrzwojewódzkie – w granicach tego samego województwa,
- ✓ międzywojewódzkie – z jednego województwa do innego,
- ✓ wewnątrzpowiatowe – w obrębie tego samego powiatu,
- ✓ międzypowiatowe – z jednego powiatu do innego.

Uwzględniając kryterium otoczenia społeczno-ekonomicznego, migracja oznacza przemieszczenia między obszarami, które charakteryzują się odmiennymi wzorcami zachowań społecznych i ekonomicznych. W tym przypadku mamy do czynienia np. z migracjami pomiędzy obszarami wiejskim i miejskimi, z krajów słabiej gospodarczo rozwiniętych do lepiej rozwiniętych itd.

Kolejnym kryterium, według którego klasyfikowane są migracje, jest czas. Rozróżniamy migracje czasowe i przemieszczenia na pobyt stały. Rozgraniczenie migracji ze względu na czas pobytu powoduje pewne trudności, ze względu na różnice w interpretacji migracji stałych i czasowych. W Polsce zameldowanie się w danym miejscu na czas nieokreślony uznawane jest za migrację stałą, natomiast zameldowania na pobyt czasowy na ponad 3 miesiące oznacza migrację czasową długookresową. W innych krajach Unii Europejskiej za wielkość graniczną przyjmuje się 12 miesięcy, co oznacza, że zmianę kraju zamieszkania na okres co najmniej 12 miesięcy określa się jako migrację czasową długookresową.

Słonność do zmiany miejsca zamieszkania jest silnie związana z wiekiem. Jest wysoka szczególnie wśród osób w grupie wieku 20–29 lat, następnie obniża się i dopiero po 60-tym roku życia występuje niewielki jej wzrost.

W niniejszym opracowaniu za starszego migranta przyjęto osobę, która ukończyła 65-ty rok życia. Należy jednak pamiętać, że jest to subpopulacja bardzo niejednorodna z punktu widzenia statusu społecznego, ekonomicznego, stanu zdrowia itd.

Migracje osób starszych różnią się w istotny sposób od przemieszczeń ludzi młodych m.in. pod względem motywów i rodzajów ruchów migracyjnych. W przypadku osób starszych mniejsze znaczenie w podejmowaniu decyzji o przeprowadzce ma sytuacja na rynku pracy czy zawarcie związku małżeńskiego. Także czynnik edukacyjny nie jest zwykle brany pod uwagę podczas podejmowania decyzji o migracji. Najczęściej zmiana miejsca zamieszkania osoby starszej związana jest z jej przejściem na emeryturę. Dlatego też często określenie „migracje emerytalne” używane jest zamiennie z pojęciem „migracje osób starszych”. Jednak te dwa określenia w ogólnym przypadku nie muszą odnosić się do tej samej subpopulacji.

3. Materiał źródłowy

Dostępny materiał statystyczny jest często wyznacznikiem wyboru metody badania. Istnieje związek pomiędzy przyjętym sposobem analizy a materiałem źródłowym. Wszechstronne ujmowanie przemieszczeń ludności wymaga wykorzystywania wielu źródeł, zawierających możliwie wiarygodne informacje, niezbędne do prowadzenia analizy stanu, struktury i dynamiki zjawiska, jakim jest ruch wędrownikowy.

Do badań migracji w polskich warunkach wykorzystuje się materiał statystyczny pochodzący głównie z trzech źródeł: spisów powszechnych, ewidencji bieżącej ludności i badań specjalnych (monograficznych). Spośród wymienionych szczególne znaczenie ma Narodowy Spis Powszechny (*NSP*). W Polsce po II Wojnie Światowej odbyło się siedem pełnych spisów powszechnych (w latach: 1950, 1960, 1970, 1978, 1988, 2002 i 2011). *NSP* w zakresie przemieszczeń ludności zawierają najczęściej dane dotyczące [Zdrojewski, 2000]:

- ✓ miejsca urodzenia i poprzedniego miejsca zamieszkania, jeśli osoba spisywana zmieniła je od ostatniego spisu,
- ✓ miejsca stałego zamieszkania w czasie przeprowadzania badania,
- ✓ okresu zamieszkania w ostatnim miejscu pobytu i jego adresu,
- ✓ okresu zamieszkiwania i miejsca urodzenia,
- ✓ skąd i kiedy osoba spisywana przybyła na stałe zamieszkanie do tej miejscowości, jeżeli urodziła się w innej miejscowości.

Tego rodzaju dane o migrantach klasyfikuje się według ich cech demograficznych i geograficznych, tj. w podziale na płeć, wiek, typ obecnego i poprzedniego miejsca zamieszkania (miasto lub wieś).

Spisy ludności dają szczegółowy obraz struktury migracji według cech demograficznych i społecznych i pokazują faktyczny stan rozmieszczenia ludności, niezależnie od formalnego miejsca zameldowania. Niedoskonałością tego badania jest jego jednorazowość i okresowość. Pomijane są w tym badaniu np. migracje mające miejsce pomiędzy jednym a następnym spisem.

Drugie zasadnicze źródło informacji o migracjach stanowi ewidencja zmian miejsca zamieszkania, będąca częścią ogólnej ewidencji ludności. W zależności od rzetelności wypełniania obowiązku rejestracji, uzyskujemy bardziej lub mniej dokładny obraz przestrzennego ruchu ludności. System ewidencji bieżącej w swej historii ulegał zmianom, mającym na celu poprawienie jakości informacji o rozmiarach i kierunkach migracji. Obecnie dane na ten temat gromadzone są na podstawie trzech druków meldunkowych:

- ✓ E – 1; zgłoszenie pobytu stałego,
- ✓ E – 3; zgłoszenie pobytu czasowego (powyżej 2 miesięcy),
- ✓ E – 4; zgłoszenie wymeldowania z miejsca pobytu czasowego lub wyjazd czasowy za granicę (na okres powyżej 2 miesięcy).

Od dnia 1 stycznia 1990 r. Rządowe Centrum Informatyczne PESEL (Polski Elektroniczny System Ewidencji Ludności) przekazuje do GUS, dane o migracjach, które dotyczą: zmian miejsc stałego zamieszkania w kraju, wymeldowań związanych z wyjazdem na stałe z kraju i zameldowań na pobyt czasowy dłuższy niż 2 miesiące. Mimo ciągłego udoskonalania bieżącej statystyki migracji – zarówno pod względem metod zbierania danych, jak również technik ich opracowywania – nie jest to źródło bez wad. Należy jednak podkreślić, że ze względu na ciągłość i aktualizację, dane pochodzące z ewidencji meldunkowych stanowią podstawę sprawozdawczości migracyjnej.

Przedstawione dwa podstawowe źródła informacji o przemieszczeniach ludności nie stanowią w pełni wzajemnie uzupełniających się zbiorów danych. Wynika to z różnie definiowanych podstawowych pojęć, choćby ludności faktycznie zamieszkującej na stałe w danym miejscu. Źródła te obejmują swym zasięgiem wszystkie osoby w kraju, w różnym układzie terytorialnym.

Uzupełnieniem wymienionych źródeł są zazwyczaj tzw. badania monograficzne, tj. badania reprezentatywne, ukierunkowane na dogłębną analizę wąskiego wycinka rzeczywistości. Koncentrują się one przede wszystkim na określeniu uwarunkowań określonych zdarzeń demograficznych, w tym zdarzeń migracyjnych, np. migracji osób starszych. Podkreślić przy tym wypada, iż w tego rodzaju badaniach przedmiotem obserwacji mogą być zdarzenia i zachowania, które w innym przypadku nie mogłyby być zarejestrowane (np. decyzje migracyjne). Podstawową zaletą badań monograficznych jest możliwość uzyskania wiedzy o mechanizmach przyczynowo-skutkowym rządzących ruchem migracyjnym. Podstawową wadą natomiast jest opieranie się głównie na deklaracjach osób badanych oraz fakt, iż nie zawsze możliwe jest zapewnienie reprezentatywności próby.

Jako przykład analiz monograficznych można podać badanie dotyczące migracji osób starszych. W Polsce badania takie zainicjowane zostały w 1972 roku przez M. Latocha [1977]. W latach 80-tych ubiegłego stulecia problem ten był poruszany w badaniach monograficznych K. Stolarczyk [1986]. W krajach Europy Zachodniej i Stanach Zjednoczonych problematyka migracji seniorów została dobrze opisana w literaturze. Istnieje wiele analiz dotyczących przyczyn, wzorców i konsekwencji migracji w późnym wieku [np. Schiamburg, Junk, Goldfarb 1991, Wiseman 1980, Longino i Bradley 2006, Walters 2002].

Dane na temat migracji można znaleźć w opracowaniach poświęconym innym zagadnieniom, przygotowywanym przez różne instytucje. Wiadomo na przykład, że GUS systematycznie prowadzi m.in. Badanie Aktywności Ekonomicznej Ludności (BAEL) i Badanie Warunków Życia Ludności (BWŻL), które zawierają dane dotyczące ruchu wędrownego.

Istniejąca różnorodność źródeł informacji o ruchu migracyjnym sprawia, że rozbieżność między uzyskanymi danymi może być dość duża. Stąd też należy

pamiętać o względności ocen ruchu wędrownego na podstawie materiału statystycznego uzyskanego z różnych źródeł.

4. Wybrane metody analizy migracji

Analiza migracji związana jest m.in. z oceną rozmiarów przemieszczeń oraz przyczyn migracji. Przy analizie przyczyn migracji najczęściej opieramy się na jednym z najbardziej znanych podejść bazującym na tzw. czynnikach „push” i „pull” (wypychających i przyciągających).

Rozmiary ruchu wędrownego, w tym również osób starszych, określane są za pomocą bezwzględnej liczby migrantów. Podstawowymi kategoriami w analizie migracji są: napływ i odpływ⁴. Różnica między napływem i odpływem stanowi saldo migracji (migrację netto).

Ponieważ liczba przemieszczeń zależna jest przede wszystkim od wielkości populacji, którą badamy, stąd też analiza demograficzna rzadko posługuje się wielkościami bezwzględnymi. Częściej korzysta się z wielkości stosunkowych, tj. ze wskaźników i współczynników opisujących procesy migracyjne. Zastosowanie mierników względnych ułatwia przeprowadzanie analiz porównawczych, wykrycie trendów, dynamiki itd.

Podstawowym miernikiem, który pokazuje proces zawansowania starzenia się strumieni napływu i odpływu migracyjnego jest wskaźnik, definiowany jako udział osób po 65-tym roku życia w populacji migrantów.

Udział seniorów w napływie i odpływie ($w_{n/o}$) wyznaczamy na podstawie wzoru:

$$w_{n/o} = \frac{n_{65+} / o_{65+}}{n_o / o_o},$$

gdzie:

n_o / o_o – napływ/odpływ całkowity w danym okresie,

n_{65+} / o_{65+} – napływ/odpływ osób w wieku 65 lat i więcej w danym okresie.

Mamy ponadto $0 \leq w_{n/o} \leq 1$, przy czym górną wartością może być 100, jeśli współczynnik wyrażony jest w procentach lub 1000 – jeśli w promilach.

Dla ilustracji, w tablicy 1 dane dotyczące Polski przedstawiają bezwzględne rozmiary imigracji i emigracji w latach 2002–2010 oraz udziały osób starszych (w wieku 65 lat i więcej) wśród emigrantów i imigrantów.

Na początku rozważanego okresu zawansowanie procesu starzenia się strumieni imigracji i emigracji było niewielkie i z biegiem czasu uległo zmniejsze-

⁴ W przypadku migracji zagranicznych – imigracja i emigracja.

niu. W 2002 r. subpopulacja osób w wieku 65 lat i więcej stanowiła niespełna 10% wszystkich imigrantów, zaś wśród emigrantów nieco ponad 5%. W 2010 roku frakcja seniorów, zarówno wśród imigrantów, jak i emigrantów kształtowała się na poziomie około 4%. W powojennej historii Polski istniały jednak okresy, w których starsi imigranci stanowili jedną z najliczniejszych grup przybywających do kraju. W latach 1966-1973, udział osób po 60-tym roku życia wynosił 36,8% wszystkich ówczesnych imigrantów [Gawryszewski 2005].

Przyjrzyjmy się zatem bezwzględnyom rozmiarom migracji zagranicznych. W latach 2002-2010 napływ z zagranicy osób w wieku 65 lat i więcej, utrzymywał się na względnie stałym poziomie. Po akcesji Polski do UE, nastąpił niewielki wzrost imigracji tej subpopulacji, którego maksimum przypadało na rok 2007. W tym samym okresie emigracja seniorów przewyższała rozmiary imigracji, jednak z upływem lat widać zmniejszanie się odpływu poza granicę kraju osób po 65-tym roku życia. Przyglądając się efektom migracji zagranicznych (saldom migracji), zauważymy, że w przypadku seniorów w ostatniej dekadzie jego ujemne rozmiary uległy zmniejszeniu (tab. 1).

Tab. 1. Imigracja i emigracja osób w wieku 65 lat i więcej w Polsce w latach 2002–2010

Kategoria	Jednostka	Lata								
		2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Imigranci 65+	osoby	624	625	650	656	576	710	568	530	561
Emigranci 65+	osoby	1267	1039	794	820	1034	978	1013	709	657
Saldo migracji 65+	osoby	-643	-414	-144	-164	-458	-268	-445	-179	-96
Udział imigrantów 65+	%	9,5	8,9	6,8	7,0	5,3	4,7	3,7	3,0	3,7
Udział emigrantów 65+	%	5,2	5,0	4,2	3,7	2,2	2,8	3,4	3,8	3,8

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych z Roczników Demograficznych z lat 2003–2011.

Analiza procesu migracyjnego na podstawie bezwzględnej liczby przemieszczeń może być często myląca i nie nadaje się do głębszej oceny porównawczej. Przykładowo, rozmiary imigracji osób po 65-tym roku życia, odnotowane w Polsce w 2010 r. wyniosły 561 osób. Można zatem zadać sobie pytanie, czy jest to wielkość duża, czy mała? Ocena zależy od liczby i struktury populacji. Przykładowo, w dwóch zbiorowościach o takiej samej liczbie ludności, z których jedna charakteryzuje się niskim udziałem ludzi starszych, powyższa wartość może być uznana za wysoki poziom imigracji seniorów. Z kolei w zbiorowości, w której frakcja osób starszych jest znacznie większa, ta sama wartość świadczy może o niewielkich rozmiarach imigracji seniorów. Dlatego też, przy analizie migracji ocena wartości bezwzględnych powinna być uzupełniona oce-

na wartości stosunkowych, tzn. współczynników demograficznych, których ogólne zasady budowy są takie same, jak wskaźników natężenia.

Do podstawowych mierników natężenia ruchów migracyjnych wśród osób po 65-tym roku życia należą:

– współczynnik napływu wędrownego seniorów

$$W_{n65+} = \frac{L_{n65+}}{L_{65+}} C$$

– współczynnik odpływu wędrownego seniorów

$$W_{o65+} = \frac{L_{o65+}}{L_{65+}} C$$

– współczynnik przyrostu (ubytku⁵) wędrownego seniorów

$$W_{pw65+} = \frac{L_{n65+} - L_{o65+}}{L_{65+}} C$$

Wskaźnik efektywności migracji seniorów (w literaturze demograficznej używa się również nazwy atrakcyjności migracyjnej) jest wskaźnikiem zbudowanym jako relacja salda migracji do obrotu migracyjnego:

$$W_{em65+} = \frac{L_{n65+} - L_{o65+}}{L_{n65+} + L_{o65+}}$$

Symbole w powyższych formułach oznaczają:

L_{n65+} – liczna osób w wieku 65 lat i więcej, przybyłych na dane terytorium,

L_{o65+} – liczba osób w wieku 65 lat i więcej, które opuściły dane terytorium,

$\bar{L}_{65+}$ – średnia liczba ludności w wieku 65 lat i więcej w danym roku na terytorium będącym obszarem napływu ludności,

C – umowna stała, przyjmująca wartości np. 100, 1000, 10000 itd.

Wartość ostatniego wskaźnika zawiera się w przedziale $(-1;1)$, przy czym wartość *ujemna* oznacza, że dany teren jest obszarem odpływowym (ludność z niego „ucieka”), wartości bliskie 0 oznaczają małą efektywność migracji, a wartości *dodatnie* wskazują, że jest to teren atrakcyjny do zamieszkania.

U podstaw wykorzystania tego wskaźnika leży przekonanie, że przemieszczenia ludności odbywają się z miejsc o niskim poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego do lepiej rozwiniętych obszarów. Jednak, jak wskazuje J. Holzer

⁵Współczynnik ubytku wędrownego wyznaczany jest analogicznie do współczynnika przyrostu.

(2003), jest to interpretacja umowna, która nie wynika ze znajomości przyczyn napływu i odpływu.

Dane o natężeniu rozmiarów migracji zagranicznych, saldzie migracji oraz o atrakcyjności migracyjnej Polski wśród seniorów zawarte są w tablicy 2.

W analizowanym okresie można zauważyć, że w 2002 roku na 100 tys. mieszkańców Polski w wieku 65 lat i więcej przypadało około 12 imigrantów w tym wieku, a w momencie „szczytowym” (2007 r.) niespełna 14 osób. W ostatnim roku analizy wartość tego wskaźnika wynosiła niespełna 11 osób na 100 tys. ludności w wieku 65 lat i więcej. Częstość emigracji w początkowych latach minionej dekady była znacznie wyższa niż imigracji. W 2002 roku wyjeżdżało z Polski około 25 seniorów na 100 tys. osób w wieku 65 lat i więcej, natomiast w 2010 roku współczynnik ten nie przekraczał 13.

Tab. 2 Natężenie migracji w Polsce i efektywność migracyjna w latach 2002–2010

Kategoria	Jednostka	Lata								
		2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Imigranci 65+	na 100 tys. ludności w wieku 65+	12,2	12,2	12,7	12,8	11,2	13,8	11,1	10,3	10,9
Emigranci 65+	na 100 tys. ludności w wieku 65+	24,7	20,2	15,5	16,0	20,2	19,1	19,7	13,8	12,7
Saldo migracji 65+	na 100 tys. ludności w wieku 65+	-12,5	-8,1	-2,8	-3,2	-8,9	-5,2	-8,7	-3,5	-1,9
Efektywność migracji/ atrakcyjność migracyjna 65+	–	-0,3	-0,2	-0,1	-0,1	-0,3	-0,2	-0,3	-0,1	-0,1

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych z *Roczników Demograficznych* z lat 2003–2011.

W 2002 roku z powodu migracji zagranicznych, liczba seniorów w Polsce zmniejszyła się. Ubytek wynosił ponad 12 osób w przeliczeniu na 100 tys. osób w wieku 65 lat i więcej. W roku 2010 ubytek ten wyniósł niespełna 2 seniorów na 100 tys. osób w wieku 65 lat i więcej.

Wartości wskaźnika efektywności migracyjnej (ostatni wiersz w tab. 2) świadczą o małej atrakcyjności migracyjnej kraju.

Analizując dodatkowo atrakcyjność migracyjną (migracje zagraniczne) kraju w przekroju przestrzennym widać zauważalne jest jej zróżnicowanie (tab. 3). W 2010 roku, spośród 16 województw, osiem charakteryzowało się zerową lub bliską zera wartością wskaźnika atrakcyjności migracyjnej (dolnośląskie, kujawsko-pomorskie, lubuskie, łódzkie, podlaskie, pomorskie, warmińsko-mazurskie i wielkopolskie).

Tab. 3. Wskaźniki atrakcyjności migracyjnej w 2010 r.
(wg województw)

Województwo	Wskaźnik atrakcyjności migracyjnej
Dolnośląskie	0,02
Kujawsko-pomorskie	0,00
Lubelskie	0,00
Lubuskie	0,12
Łódzkie	0,00
Małopolskie	0,42
Mazowieckie	0,44
Opolskie	-0,58
Podkarpackie	0,29
Podlaskie	0,08
Pomorskie	0,04
Śląskie	-0,38
Świętokrzyskie	-0,27
Warmińsko-mazurskie	-0,03
Wielkopolskie	0,03
Zachodniopomorskie	0,50

Źródło: Obliczenia własne na podstawie *Rocznika Demograficznego* 2011

Województwami najbardziej atrakcyjnymi do zamieszkania w roku 2010 dla subpopulacji osób w wieku 65 lat i więcej były: zachodniopomorskie, mazowieckie, małopolskie. Regionami typowo odpływowymi były z kolei województwa: opolskie, śląskie i świętokrzyskie. Warto zwrócić uwagę na dwa województwa: podlaskie i podkarpackie – regiony, które na przestrzeni lat charakteryzowały relatywnie najwyższym natężeniem emigracji. Dodatkowo wartości wskaźników świadczą, iż mamy do czynienia z migracją powrotną dawnych emigrantów z tych terenów, którzy po osiągnięciu wieku emerytalnego, a co za tym idzie świadczeń emerytalnych, powracają po latach do swych „małych ojczyzn”⁶.

Opisując migracje seniorów w zależności od ich indywidualnych charakterystyk (np. płci, miejsca zamieszkania, dochodów), oprócz wskaźników struktury i miar natężenia, można posłużyć się wskaźnikiem ilorazu szans („*odds ratio*”). W przypadku migracji seniorów wskaźnik ten jest obliczany na podstawie ilorazu udziału grupy starszych migrantów – wybranych ze względu na *i*-ty atrybut ustalonej cechy – wśród ogółu migrantów do udziału osób starszych posiadających dany atrybut w całej populacji w danym roku, a następnie zestawieniu otrzymanej relacji z takim samym ilorazem obliczonym dla grupy referencyjnej, posiadającej *j*-ty atrybut badanej cechy.

⁶ Ponad 85% imigrantów w wieku 65 lat i więcej ma polskie obywatelstwo.

Rozważany iloraz szans można zapisać w postaci:

$$I_{sz} = \frac{\frac{w_{sa}}{w_{sb}}}{\frac{w_{sc}}{w_{sd}}},$$

gdzie:

w_{sa} – udział starszych migrantów, wybranych z punktu widzenia i -tego wariantu danej charakterystyki, wśród ogółu migrantów w danym roku kalendarzowym,

w_{sb} – udział subpopulacji osób starszych, wybranych z punktu widzenia i -tego wariantu danej charakterystyki, wśród ogółu ludności w danym roku kalendarzowym,

w_{sc} – udział starszych migrantów, wybranych z punktu widzenia j -tego wariantu badanej charakterystyki, wśród ogółu migrantów w danym roku kalendarzowym,

w_{sd} – udział subpopulacji osób starszych, wybranych z punktu widzenia j -tego wariantu analizowanej charakterystyki, wśród ogółu ludności w danym roku kalendarzowym.

Założmy zatem, że chcemy porównać skłonność do emigracji wśród seniorów kobiet i mężczyzn. Przyjmijmy grupę mężczyzn jako kategorię referencyjną. Przy tych założeniach, obliczony iloraz szans dla emigrantów w wieku 65 lat i więcej wyniósł w 2008 roku 1,16, zatem szansa, iż w emigracji uczestniczyła kobieta w wieku 65 lat i więcej była o 16% większa niż szansa wystąpienia tego zdarzenia wśród mężczyzn w tym wieku.

W analogiczny sposób można sprawdzić, jak poziom wykształcenia⁷ wpływa na skłonność do migracji seniorów. I tak, szansa uczestnictwa w emigracji osoby w wieku 65 lat i więcej z wykształceniem wyższy była 1,82 razy większa niż w przypadku osoby z wykształceniem podstawowym, a analogiczne ilorazy szans osobno dla każdej płci były równe 1,7 dla mężczyzn i 1,26 dla kobiet, co oznacza, że szansa udziału w emigracji seniorów mężczyzn (kobiet) z wykształceniem wyższym była 1,7 (1,26) razy większa niż szansa emigracji mężczyzn (kobiet) z wykształceniem podstawowym⁸.

⁷ Dane o wykształceniu pochodzą z NSPLiM, 2002.

⁸ Więcej przykładów, można znaleźć w: Kałuża D., 2008, *Migracje seniorów*, [w:] J.T. Kowaleski, P. Szukalski (red.), *Starzenie się ludności Polski. Między demografią a gerontologią społeczną*, Wyd. UŁ, Łódź, s. 71–89; Kałuża-Kopias D., 2011, *Migracje seniorów w największych miastach w Polsce*, [w:] J.T. Kowaleski (red.), *Przestrzenne zróżnicowanie starzenia się ludności Polski, przyczyny etapy następstwa*, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, s. 69–107.

W badaniach dotyczących rozkładu przestrzennego migracji osób starszych można wykorzystać modele grawitacji (ciężenia)⁹, które opisują migracje jako funkcję odległości geograficznej. Model ten bazuje na założeniu, że intensywność migracji maleje wraz ze wzrostem odległości pomiędzy porównywanymi miejscowościami. Można go zapisać w postaci potęgowej:

$$m_{ij} = \beta D_{ij}^{\alpha},$$

gdzie:

m_{ij} – natężenie napływu do miejscowości i z miejscowości j (lub odpływu z miejscowości i do miejscowości j), wyrażone jako współczynnik migracji

typu $\frac{M_{ij}}{P_i} \cdot 10^5$, gdzie M_{ij} oznacza liczbę migrantów, a P_i średnią liczbę

ludności miejscowości i ,

α , β – oznaczają szacowane parametry,

D_{ij} – odległość między miejscowościami i oraz j .

W modelu tym odległość występuje jako zmienna objaśniająca przemieszczenia migracyjne. Pojęcie odległości w badaniach przestrzenno-ekonomicznych odnosi się głównie do odległości fizycznej (mierzonej w kilometrach bądź w jednostkach czasu podróży) lub ekonomicznej (mierzonej kosztami transportu i przeprowadzki). Estymacji parametrów α i β funkcji dokonujemy metodą MNK (Metoda Najmniejszych Kwadratów). Wymaga to transformacji logarytmicznej modelu do postaci:

$$\ln m_{ij} = \ln \beta + \alpha \ln D_{ij}.$$

Przyjęcie potęgowej funkcji – zarówno dla napływu, jak i odpływu migracyjnego – jest bardzo przydatne, gdyż parametry tej funkcji interpretowane są analogicznie jak funkcji produkcji. W przypadku migracji parametr α przyjmuje zwykle wartości ujemne. Określa on stopę spadku zasięgu migracji wraz ze wzrostem odległości. Wysokie bezwzględne wartości parametru α świadczą o ograniczonym zasięgu pola napływu lub odpływu migracyjnego. Przez niektórych badaczy parametr α jest również określany jako „tarcie przestrzenne” [Mazurkiewicz 1986].

Przyjrzyjmy się przestrzennemu napływowi i odpływowi migracyjnemu do Łodzi w 2008 roku ogółem, dla grupy osób w wieku 60-64 lata oraz dla subpopulacji w wieku powyżej 85 lat (tab. 4). Do estymacji parametrów modelu wykorzystany został zbiór danych dotyczących wielkości migracji oraz odległości

⁹Mazurkiewicz L., 1986, *Teoretyczne podstawy modeli przestrzennego oddziaływania*, IGiPZ PAN.

komunikacyjnych (wyrażonych w kilometrach) między Łodzią a stolicami pozostałych 15 województw. Pod uwagę wzięto również model przemieszczeń wewnątrz województwa łódzkiego, dla którego odległość wyznaczona została jako promień koła odpowiadającego średniej odległości między stolicą województwa a jego granicami.

Tab. 4 Wartości parametrów modeli napływu i odpływu migracyjnego do (z) Łodzi oraz stopień dopasowania funkcji

Migracje	Grupa	Wartości parametrów		Współczynnik determinacji
		β^*	α^*	
Napływ	ogółem	13,78	-1,69	0,73
	60 – 64 lata	11,04	-1,68	0,65
	85 lat i więcej	4,59	-0,80	0,50
Odpływ	ogółem	15,01	-1,96	0,61
	60 – 64 lata	15,10	-2,01	0,61
	85 lat i więcej	7,08	-1,25	0,68

* Dla 14 stopni swobody i poziomu istotności 0,01 wartość krytyczna statystyki *t*-Studenta wynosi 2,94. Statystyki *t* dla są wyższe we wszystkich modelach od wartości krytycznej 2,94, co oznacza, że każdy z parametrów istotnie różni się od zera. Odległość zatem w sposób istotny wpływa na strumienie napływu i odpływu ludności.

Źródło: obliczenia własne, wykonane w pakiecie STATISTICA na podstawie danych udostępnionych przez Departament Statystyki Społecznej GUS – Warszawa.

Na podstawie uzyskanych wyników można podjąć próbę sformułowania wniosków dotyczących różnic w zasięgu terytorialnym napływu (odpływu) ludności do (z) Łodzi w zależności od wieku analizowanej subpopulacji. Porównując otrzymane wartości oszacowań w modelach natężenia napływu i odpływu migracyjnego, nietrudno zauważyć, iż w przypadku Łodzi wartości bezwzględne ocen parametru α były mniejsze dla modeli napływu niż dla modeli odpływu, niezależnie od wyodrębnionych grup wieku. Wskazywałoby to na większą rozległość pola napływu do miasta niż odpływu z niego. W przypadku osób najstarszych (85 lat i więcej) wartość bezwzględna oceny parametru α w modelu natężenia napływu do Łodzi była niższa od 1, co oznacza, że wzrostowi odległości o 1% towarzyszył mniej niż proporcjonalny spadek natężenia napływu. Ponadto, w starszych grupach wieku widoczne są mniejsze bezwzględne wartości parametru α . Może to oznaczać, że w przypadku osób najstarszych miasto zyskiwało na atrakcyjności osiedleńczej wśród potencjalnych migrantów z odległych województw. Najstarsi mieszkańcy miasta chętniej także niż ludność w wieku 60–64 lata podejmowali decyzje o przeniesieniu się na większe odległości.

5. Wybrane modele wyjaśniające proces migracji osób starszych

Złożoność procesów migracyjnych sprawia, że w ich analizie posługujemy się często modelami teoretycznymi. W zależności od dziedziny nauki pojęcie modelu jest różnie definiowane¹⁰. Najogólniej można powiedzieć, że model jest uproszczoną formą zapisu procesów zachodzących w rzeczywistości.

W ostatnich dwóch dekadach ubiegłego stulecia w krajach anglosaskich powstały modele migracji osób starszych, które odnosiły się do cyklu życia, rozwoju decyzji o przeprowadzce, utracie czy też braku równowagi domowej oraz utożsamianiu się z miejscem zamieszkania [Charles, Longino Jr. 2001, Quandango 2002, Walters 2006, Uren, Goldring 2007, La Parra, Mateo 2008].

Jednym z najbardziej znanych teoretycznych ujęć decyzji o migracji osób starszych jest model bazujący na tzw. czynnikach „push” i „pull” (rys. 1). W modelu tym czynnikami, które mogą „uwalniać” proces migracji są:

- a) zmiany w cyklu życia rodziny (np. odejście z domu dzieci czy przejście na emeryturę),
- b) zmiany związane z wiekiem i występowaniem niepełnosprawności,
- c) krytyczne zdarzenia w życiu seniorów (np. śmierć współmałżonka).

Czynniki te można podzielić na sprzyjające migracji (np. utrata współmałżonka, występujący stres w miejscu zamieszkania) i powstrzymujące przeprowadzkę (np. bliskość krewnych i znajomych czy uczestnictwo w życiu wspólnoty).

Ponadto, wpływ na decyzje migracyjne mają czynniki osobiste (np. zasoby materialne, poprzednie doświadczenia migracyjne, osobiste więzi), jak również czynniki zewnętrzne (np. koszty utrzymania), które mogą utrudniać lub ułatwiać migrację. Wybór miejsca przyszłego zamieszkania dokonywany jest wtedy, gdy zostanie już podjęta decyzja o przeprowadzce. W przypadku osób, które nie zdecydują się na przeprowadzkę lub nie mogą jednoznacznie wybrać celu podróży, z reguły mamy do czynienia z przystosowaniem się do obecnego miejsca zamieszkania w celu uniknięcia uczucia uwięzienia.

¹⁰ Definicje pojęcia model oraz ich klasyfikacje można znaleźć m.in. w: Gajda J. 1998, *Ekonomometria praktyczna*, Absolwent, Łódź, Łapińska – Sobczak N. (red.), 1999, *Opisowe modele ekonometryczne*, Wydawnictwo UŁ; Mazurkiewicz L., 1986, *Teoretyczne podstawy Modeli przestrzennego oddziaływania*, IGiPZ PAN.

Rys. 1. Teoretyczny model migracji seniorów

Źródło: Lawrence B. Schiamberg, Kathleen G. McKinney, 2003, *Factors Influencing Expectations to Move or Age in Place at Retirement Among 40- to 65-Year-Olds*, „Journal of Applied Gerontology”, s. 5.

Haas i Serow dopasowali opisywany model teoretyczny do analizy migracji międzystanowych w USA dla osób, które przeszły na emeryturę [Haas, Serow 1993]. W tym celu uwzględnili czynnik migracyjny „dalekie myśli” (marzenia o przeprowadzce), który poprzedza oficjalną migrację oraz „źródła informacji”, które sprawiają, że potencjalny migrant ma świadomość czynników wypychających i przyciągających. Innym, ważnym czynnikiem jest uwzględnienie więzi w obrębie społeczności.

De Jong (1999) sugeruje, że na decyzję migracyjną wpływają następujące składowe (rys. 2):

- a) zamiar migracji (powód do migracji),
- b) cele i oczekiwania,
- c) satysfakcja z miejsca i otoczenia,
- d) oddziaływanie sieci rodzinnej i przyjacielskiej,
- e) normy i role przypisane płci,
- f) ograniczenia behawioralne (np. przyzwyczajenia kulturowe),
- g) otoczenie i charakterystyki demograficzne.

Rodzina jest szczególną sferą, w której kreowane są określone normy i wzorce zachowań dotyczące wszystkich sfer życia, w tym także migracji. Na przykład, w przypadku starszych kobiet istnieje silniejsza więź z dziećmi, zatem częściej niż mężczyźni decydują się one na zamieszkanie z dorosłymi już dziećmi oraz pomoc w wychowaniu wnuków.

De Jong podkreśla, że szczególne znaczenie w badaniach nad migracjami ma zmienność (płynność) decyzji migracyjnej, a szczególnie niestałość zamiarów migracyjnych, które zmieniają się pod wpływem doświadczenia i postrzegania samego siebie.

Rys.2. Ogólny model podejmowania decyzji migracyjnej

Źródło: Lawrence B. Schiamberg, Kathleen G. McKinney, 2003, *Factors Influencing Expectations to Move or Age in Place at Retirement Among 40- to 65-Year-Olds*, "Journal of Applied Gerontology", s. 7.

Kolejna grupa modeli migracji oparta jest na cyklu życia (*life-course models*). W modelach tych zakłada się, że przebieg migracji jest związany z pewnymi zdarzeniami, które występują w poszczególnych okresach życia jednostki, a także z prawdopodobieństwami ich wystąpienia. Zdarzeniami, które mogą prowadzić do migracji są np. zawarcie małżeństwa¹¹, powiększenie rodziny (pojawienie się dzieci)¹², usamodzielnienie się dzieci¹³ lub przejście na emeryturę.

Litwark i Longino (1987), badając migracje międzystanowe w USA, wyróżnili trzy odmienne co do przyczyn i wzorca migracji grupy seniorów, wśród których dochodzi najczęściej do migracji. Pierwsza grupa obejmuje młodszych seniorów. Występujące w niej migracje związane są zwykle z momentem przejścia na emeryturę. Do drugiej subpopulacji należą osoby dwadzieścia lat starsze, które doświadczają niepełnosprawności w umiarkowanym stopniu. W przypadku jeszcze starszej grupy, fizyczna niemoc prowadzi do instytucjonalizacji starości, tj. do umieszczenia starszej osoby w domu pomocy, gdy problemy zdrowotne ograniczają możliwości rodziny w zakresie opieki nad krewnym w domu.

Pierwszy rodzaj migracji przypada na ten etap życia seniorów, w którym są oni jeszcze stosunkowo zdrowi, pozostają w związku małżeńskim oraz posiadają wystarczające dochody z tytułu emerytury. Powody do przemieszczeń na tym etapie życia są złożone. Z jednej strony może to być chęć zapewnienia sobie na stare lata odrobiny przyjemności. Niektórzy emeryci planują swoje przeprowadzki latami, spędzając urlopy w przyszłym miejscu zamieszkania w oczekiwaniu na przyjemności po przeprowadzce. Z drugiej strony to potrzeba utrzymania kontaktów z przyjaciółmi i rodziną, co skłania do przeprowadzki w pobliże dzieci lub innych krewnych.

Kolejny powód migracji dotyczy osób starszych w okresie, gdy stają się słabsze, samotne lub wymagają opieki. Na tym etapie życia niektórzy seniorzy przenoszą się w pobliże dzieci lub bezpośrednio do ich domów.

Ograniczony zasób najbliższych krewnych i zaawansowany stopień niepełnosprawności, który uniemożliwia samodzielną egzystencję, są powodami trzeciego typu przeprowadzek. Większość takich migracji odbywa się częściej na krótkie dystanse, a miejscem zamieszkania staje się zwykle dom opieki.

Na początku lat 90-tych ubiegłego wieku wiele uwagi poświęcono modelowi braku równowagi domowej (*housing disequilibrium model*) w kontekście przeprowadzek osób starszych. Model oparty był na założeniu, że główną motywacją emerytów do zmiany miejsca zamieszkania stanowią koszty utrzymania mieszkania. Wzrost obciążeń finansowych związanych z eksploatacją mieszka-

¹¹ Zawarcie małżeństwa związane jest ze zmianą miejsca zamieszkania jednego lub obojga współmałżonków.

¹² O ruchliwości na tym etapie życia świadczy znaczny udział dzieci w wieku do sześciu lat wśród migrantów.

¹³ Największą częstością migracji charakteryzują się osoby w wieku 20–29 lat. Jest to wiek odbywania studiów, rozpoczynania kariery zawodowej i wstępowania w związki małżeńskie.

nia stanowi bodziec do przeprowadzki ze śródmieścia na obszary podmiejskie. Steinnes i Hogan (1992) analizując migracje w USA, postawili hipotezę, że migracje osób starszych do Arizony, sezonowe lub stałe, wynikają w części ze wzrostu ekonomicznego na rynku mieszkaniowym na obszarze emigracyjnym. Na przykład, sprzedając dom w Kalifornii można uzyskać nadwyżkę finansową, która może być przeznaczona na sezonową migrację lub na przeprowadzkę w rejon, na którym rynek mieszkaniowy jest bardziej przystępny cenowo.

Jedną z koncepcji powstałych w latach 90-tych ubiegłego stulecia nazwano modelem tożsamości miejsca (*place identity model*). Każda przeprowadzka wiąże się z zamieszkaniem wśród nowej społeczności. Jednak fizyczna zmiana miejsca zamieszkania nie musi oznaczać, że ktoś przeprowadził się „emocjonalnie”. Są migranci, którzy nigdy nie zapuszczą korzeni, ponieważ pozostają uczuciowo związani z ich poprzednim miejscem zamieszkania i jego otoczeniem. Niektórzy z nich mają problem ze zmianą z urlopowicza na stałego mieszkańca po tym, jak przybędą do społeczności będącej w nowym miejscu pobytu.

Cuba i Hummon (1993) zauważyli, że identyfikacja z miejscem zamieszkania i ze społecznością realizowana jest odmiennie na różnych etapach życia. Młodszy migranci częściej opierają swoją tożsamość na przynależności do sieci przyjaźni, rodziny oraz na emocjonalnej samoprzynależności, podczas gdy starsi migranci budują ją na wcześniejszych doświadczeniach, jakie nabywają w danym miejscu. Tożsamość miejsca ulega zmianom przez całe życie i doświadczenia, jakie się zdobywa, dlatego powinna być postrzegana jako część długotrwałego procesu przystosowawczego.

Nowym obszarem badań migracji osób w starszym wieku są przemieszczenia związane z opieką instytucjonalną, tzn. „migracje” do domów opieki („*migration*” to nursing homes). Niektórzy autorzy sformułowali koncepcję przemieszczeń, wiążąc ją z procesem decyzyjnym dotyczącym długoterminowej opieki [za: Quandango, 2002]. Porównali oni odległość przeprowadzek oraz cechy migrantów, którzy kierowali się do domów opieki w Wirginii. Większość pensjonariuszy pochodziła z tego samego stanu. Założyli oni, że niska dostępność łóżek w domach opieki w hrabstwie, z którego pochodzą mieszkańcy domu, jest czynnikiem popychającym do migracji na większy dystans. Dodatkowym czynnikiem przyciągającym do domów opieki w Wirginii był ich związek z Kościołem. Religijna przynależność osób starszych i ich lojalność wobec Kościoła, który wspierali finansowo przez wiele lat, prawdopodobnie przyciągała pensjonariuszy z innych hrabstw.

Colsher oraz Wallach (1990), badając przeprowadzki starszej ludności wiejskiej, porównali ich instytucjonalne i pozainstytucjonalne „migracje”. W obu przypadkach przemieszczeń występował wysoki udział przeprowadzek mających związek ze zdrowiem. Doszli oni zatem do wniosku, iż fałszywe jest twierdzenie, że przeprowadzki mające związek ze zdrowiem w późnym okresie życia, wiążą się z instytucjonalizacją starości.

Bibliografia

- Bean F. D., Myers G. C., Angel J. L., Galle O. R., 1994, *Geographic concentration, migration, and population redistribution among the elderly*, [in:] Marin L. G., Preston S. H., (ed.): *Demography of aging*, NAP, Washington, s. 319–356.
- Bradley D. E., Longino Ch. F., Stoller E. P., Haas W. H., 2008, *Actuation of Mobility Intentions Among the Young-Old: An Event-History Analysis*, *The Gerontologist* Vol. 48, No. 2, 190–202.
- Charles F., Longino Jr., 2001, *Geographical distribution and migration*, R. H. Binstock, L. K. Georgeds, [w:] *Aging and the Social Sciences*, s. 103–213.
- Colsher P. L., Wallach R.B., 1990, *Health and other social antecedents of relocation in rural elderly person*, *J. Gerontol* 45 (1).
- Cuba L. J., Hummon D. M., 1993, *A place to call home, Identification with dwelling community and religion*, *Sociol Q* 34: 111–131.
- Dane dostępne na stronie GUS www.stat.gov.pl na dzień 02.02.2012.
- De Jong, G. F., 1999, *Choice processes in migration behavior*, [w:] K. Pandit, S.D. Withers (Eds.), *Migration and restructuring in the United States*. Lanham: Roman and Littlefield.
- Gajda J. 1998, *Ekometria praktyczna*, Absolwent, Łódź
- Gawryszewski A., 2005, *Ludność Polski w XX wieku*, Monografie, PAN IGiPZ, Warszawa, 623 s.
- Górny A., Kaczmarczyk P., 2003, *Uwarunkowania i mechanizmy migracji zarobkowych w świetle wybranych koncepcji teoretycznych*, „Prace Migracyjne”, nr 49.
- Greenood M. J. (2007), *Internal migration in developed countries*, [w:] Rosenzweig M. R., Stark O., *Handbook of population and family economics*, volume 1B, Elsevier.
- Haas, W. H., Serow, W. J., 1993, *Amenity retirement migration process: A model and preliminary evidence*. *The Gerontologist*, 33, 212–220.
- Holzer J.Z., 2003, *Demografia, PWE*, Warszawa.
- Kałuża D., 2008, *Migracje seniorów*, (red) .T. Kowaleski, P. Szukalski w: *Starzenie się ludności Polski. Między demografią a gerontologią społeczną*, Wyd. UŁ, Łódź, s. 71–89.
- Kałuża-Kopias D., 2011, *Migracje seniorów w największych miastach w Polsce*, (red.) T.J. Kowaleski, [w:] *Przestrzenne zróżnicowanie starzenia się ludności Polski, przyczyny etapy następstwa*, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, s. 69 – 107.
- Karen M. King & K. Bruce Newbold, 2009, *Later-Life Migrations in Canada in 2001: A Multi-level Approach*, *Population Ageing* 2:161–181.
- Kowaleski, J. T., 2000, *Mobilność przestrzenna*, [w:] E. Kryńska (red.), *Mobilność zasobów pracy. Analiza i metody stymulacji*, IPiSS, Warszawa.
- La Parra, D., Mateo M. A., 2008, *Health status and access to health care of British nationals living on the Costa Blance*, Spain, *Ageing and Society*, 28 (1): 85–102.
- Latuch M., 1977, *Przyczyny emigracji osób w starszym wieku z największych miast w Polsce*, „Studia Demograficzne”, nr 50, s. 51–69.
- Lawrence B. Schiamberg, Kathleen G. McKinney, 2003, *Factors Influencing Expectations to Move or Age in Place at Retirement Among 40- to 65-Year-Olds*, “*Journal of Applied Gerontology*”, 19–22.
- Litwak E., Longino, C. F., 1987, *Migration patterns among the elderly: A developmental perspective*. *The Gerontologist*, 27, 266–272
- Łapińska-Sobczak N. red 1999, *Opisowe modele ekonometryczne*, Wydawnictwo UŁ
- Mazurkiewicz L., 1986, *Teoretyczne podstawy modeli przestrzennego oddziaływania*, IGiPZ PAN.
- Okólski M, 2004, *Demografia. Podstawowe pojęcia, procesy i teorie w encyklopedycznym zarysie*, Scholar, Warszawa.
- Quandango J., 2002, *Aging and the life course*, *Pepper Institute on Aging and Public Policy*, Florida State University, 240 s.

- Steinnes D. N., Hogan T. D., 1992, *Take the money and sun, Elderly migration as a consequence of gains in unaffordable housing market*, J. Gerontol 47 (4), 197–203.
- Stolarczyk K., 1985, *Spoleczno-ekonomiczne czynniki warunkujące migracje osób w starszym wieku w Polsce*, „Monografie i Opracowania”, SGPiS, Instytut Statystyki i Demografii, Warszawa, 189 s.
- Stolarczyk K., 1986, *Spoleczno-demograficzne aspekty migracji osób w starszym wieku*, [w]: Witkowski J. (red.), *Spoleczno-demograficzne i ekonomiczne aspekty współczesnych migracji w Polsce*, „Monografie i Opracowania”, SGPiS, Instytut Statystyki i Demografii, Warszawa, s. 106 – 123.
- Uren Z., Goldring S., 2007, *Migration trends at older ages in England and Wales*, Population Trends, nr 130, www.statistics.gov.uk, s. 31–41.
- Walters W. H., 2006, *Later-Life Migration in the United States*, A Review of Recent Research, http://www.pineforge.com/ballantinstudy/articles/Chapter14_Article04.pdf
- Zdrojewski E., 2000, *Wpływ migracji definitywnych na przyrost rzeczywisty i zmiany struktury ludności w Polsce w latach 1975–1996*, Monografie Wydziału Ekonomii i Zarządzania nr 71, Koszalin.